

ODBORNÁ INTERVENCIA ŠKOLSKÉHO PSYCHOLÓGA ŽIAKOVI V SITUÁCIÍ PO ROZVODE RODIČOV

SPECIAL INTERVENTION OF SCHOOL PSYCHOLOGIST TO A PUPIL FROM DIVORCED FAMILY

DAGMAR KOPČANOVÁ

VÚDPaP, Bratislava, Cyprichova 42, SR, VŠZaSP sv. Alžbety, Bratislava-Polianky, SR,
dagmar.kopcanova@vudpap.sk

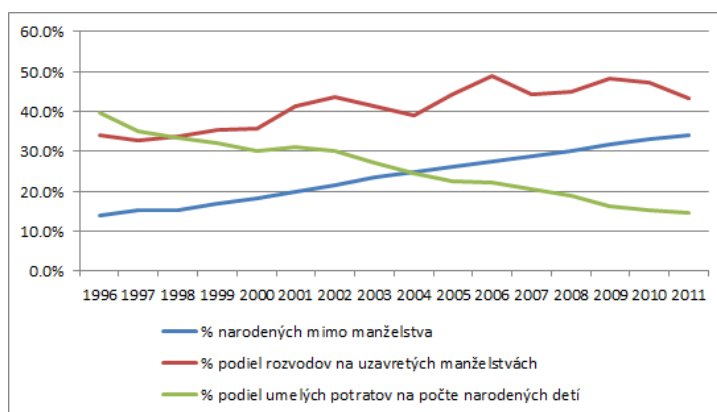
Abstrakt: *Narušenie harmónie v rodine v dôsledku rozvodu rodičov má za následok, okrem iného, aj narušenie výchovy a socializácie dieťaťa, ktoré sa uskutočňujú v procese vzájomnej interakcie a kooperácie všetkých členov rodiny. Dieťa z rodiny, ktorá sa nachádza v (po)rozvodovej kríze, vykazuje neraz výrazné ťažkosti, ktoré sa demonštrujú v zmene jeho správania, zhoršenom prospechu, podpisujú sa na jeho zníženej koncentrácii na vyučovaní, či v kvalite sociálnych vzťahov v skupine. Cieľom príspevku je poukázať na možnosti poskytnutia odbornej intervenčnej pomoci zo strany školského psychológa žiakovi, ktorý po strate integrovanej rodiny trpí rôznymi špecifickými problémami ohrozujúcimi jeho zdravý psychický vývin. Uvedené problémy často negatívne ovplyvňujú aj úroveň prosperovania žiaka v škole. Príspevok naznačuje, akými prístupmi, postupmi a stratégiami môže školský psychológ vo svojej praxi pôsobiť aj na vedenie školy a pedagogický zbor, ako môže taktne ovplyvniť prostredie rodiny a vo vzájomnej spolupráci (škola, rodina, pedagóg, atď.) dosiahnuť očakávaný well-being u žiaka.*
Kľúčové slová: školský psychológ; žiak; školský výkon; rozvod; odborná intervencia

Abstract: *Breaking harmony in a family- as a result of divorce process has big impact on breaking the child's education and socialization that have been performed in mutual interaction and cooperation of family members. Many times a child coming from the (post) divorced family demonstrates big problems. These problems can be manifested in a sudden change of their behavior, changed school performance, reduced concentration in the education process, but also within the social relationships inside the group. The aim of contribution is to design some options for the school psychologist when providing special help to a pupil, who, after the loss of integrated family, can suffer from various specific problems affecting their healthy life development, but also their school performance. It brings some approaches, strategies and techniques that might be used by school psychologist when entering the family milieu and mutual cooperation with all stakeholders (school, family, pedagogue, etc.) with intention to reach pupil's well-being.*

Keywords: school psychologist ; pupil ; school performance ; divorce ; special intervention

1 Rozvody a deti

Súčasná doba je poznačená nárastom sociálno-patologických javov - násilia, agresivity, šikanovania, zvýšenej kriminality, toxikománie, rozvodovosti a mnohých ďalších. Všetko toto intenzívne preniká do životného modelu a hodnotovného systému rodín a detí (Kopčanová, D. (2014). Napriek tomu, že v posledných rokoch sa Slovensko vyčlenilo zo skupiny krajín s priemernou rozvodovosťou v EÚ-28 a v roku 2014 sa nachádzalo relatívne osamotene medzi krajinami s nízkou a priemernou rozvodovosťou (Šprocha, Vaňo, 2015), rozvody s maloletými deťmi tvorili až 60%. Ani štatistiky vypovedajúce o počte maloletých detí v rozvádzajúcich sa rodinách, ktorých bolo v roku 2014 takmer 10.000, nás nemôžu uspokojovať (ŠÚ SR, 2015). Počet maloletých detí v rozvádzajúcich sa manželstvách dosiahol v roku 2014 približne hodnotu z roku 2000, avšak pri podstatne vyššej rozvodovosti. Tieto trendy sú spôsobené jednak nárastom rozvodov dlhoročných manželstiev, v ktorých sa už väčšinou nenachádzajú maloleté deti, ďalej stále menším prepojením medzi sobášnosťou a pôrodnosťou, v dôsledku čoho je viac manželstiev určitý čas po sobáši bezdetných, a tiež znížením pôrodnosti, ktoré znamená celkovo menej detí v rodinách (Šprocha, Vaňo, 2015). Ďalším demografickým trendom, ktorý je typický pre viaceré štáty Európy a neobchádza ani Slovensko, je rastúci počet detí narodených mimo manželstva (Graf 1.) Podľa Správy o zdravotnom stave obyvateľstva SR za roky 2012- 2014, sa v roku 2014 narodilo 55.000 detí, z čoho sa mimo manželského zväzku narodilo takmer 40% detí (Správa o zdravotnom stave obyvateľstva, 2015).

Graf 1. Podiel rozvodov na počte uzavretých manželstiev v

(Zdroj: údaje v grafe pochádzajú z databázy Slovstat Štatistického úradu.)

Podľa viacerých psychológov rozvodom je výrazne ohrozený zdravý vývoj osobnosti dieťaťa, ktorý pre neho predstavuje psychologickú záťaž (Matějček – Dytrych, 1994). Rozvod môže byť jednou z príčin antisociálneho konania alebo suicidálnych sklonov. V zhode s jedným z najvýznamnejších detských psychológov minulého storočia Zdenkom Matějčekom (2003) deklaruje, že deti pre svoj optimálny vývin potrebujú najviac lásku, bezpečie a istotu vo vzťahu k ľuďom z najbližšieho okolia. Potrebujú bezpečnú pripútanosť k obom rodičom - matke aj otcovi. Aj keď sa rozvod ešte v nedávnej minulosti považoval za popredný sociálno-patologický jav, v súčasnosti je, žiaľ, spoločensky akceptovaným správaním. Konfliktné rodinné prostredie v dôsledku nekonštruktívnej komunikácie rodičov však vážne otriasa základom životných istôt dieťaťa - žiaka, zraňuje jeho osobnosť a negatívne ovplyvňuje aj jeho výkonnosť na vyučovaní. Napriek záťaži, ktorú musí dieťa znášať, paradoxne je to práve škola, ktorá reprezentuje určitú stabilnú silu v živote dieťaťa, počas tranzitnej fázy rodiny. A v nej dôležitú úlohu zohráva najmä školský psychológ, ktorý môže deťom pomôcť zvládajú zložitú životnú situáciu.

2 Vekové rozdiely

Vo výskumoch, ktoré sa zaoberali účinkami rozvodu na zvládacie mechanizmy detí sa zistilo, že reakcie detí v mnohom záviseli od ich veku a vývinového štádia v čase, kedy sa rozvod odohrával (Cantrell, 1986; Freeman & Couchman, 1985; Kieffer, 1982; Wallerstein & Kelly, 1980,). Štúdie Wallersteina (2008) a McIntoshovej (2011) dokonca upozorňujú na negatívny dopad rozvodu už na deti v útlom a ranom veku.

- **Predškolský a raný školský vek (5-8 rokov).** Deti v tomto veku reagujú na rozvod veľkým smútkom. Niektoré sú ustrašené, neisté, bezmocné a opustené chýbajúcim rodičom. Mladšie deti sa často obviňujú za rozvod svojich rodičov.
- **Mladší školský vek (vek 9-12 rokov).** Tieto deti sa, na rozdiel od svojich mladších spolužiakov, odlišujú tým, že cítia intenzívny hnev. Môžu sa tiež cítiť osamelo, pociťovať stratu, šok, prekvapenie a stach, ale hnev a pravdepodobné odmietanie jedného z rodičov sú najčastejšie reakcie v tejto vekovej skupine.
- **Pubertálne deti a adolescenti (vek 13-18 rokov).** Aj tieto deti a dospelávajúci môžu pociťovať stratu, smútok, hnev a bolesť. Avšak medzi typickými reakciami adolescentov bývajú identifikované najmä ťažkosti a neprispôsobivé prejavy akými sú: nedisciplinovanosť, vyvádžanie, a rôzne iné poruchy správania (sexuálna promiskuita, delikvencia, požívanie alkoholu a drog a agresívne správanie).

Podľa JoAnne Pedro-Carrollovej (2011), klinickej psychologičky a zakladateľky špeciálneho intervenčného programu zameraného na pomoc deťom v situácii rozvodu svojich rodičov, rodičovské rozhodnutia sú oveľa efektívnejšie, keď sú ušité na mieru vývinových potrieb dieťaťa a zosúladené so záväzkami a povinnosťami rodičov ale tiež, keď sú modifikované ihneď ako si rodič všimne zmenu potrieb dieťaťa.

3 Prejavy detí rozvádžajúcich sa rodičov v škole

Mnohé štúdie potvrdzujú, že rozvod zanecháva na deťoch vážne zranenia, ktoré sa odrážajú v zhoršení

správania, prospechu, rôznych psychosomatických ťažkostí a pod. V 5-ročnej longitudinálnej štúdií Wallersteina a Kellyho (1980), kde autori skúmali 60 rozvedených rodín so 131 deťmi, učitelia potvrdili, že až dve tretiny žiakov vykazovalo nápadné zmeny v školskom správaní a zhoršenom prospechu ako následok rozvodu rodičov. Podobne Cantrell (1986) vo svojej štúdií preukazuje, že učitelia často spozorujú zmeny v prospechu, náladách, dochádzke a správaní sa žiakov, ktorí sa snažia vyrovnat' s rozvodom svojich rodičov. Škola má teda nezastupiteľné miesto v ponuke podporných služieb deťom z rozvodových rodín. Deti trávia v škole veľa času, kde určitá kontinuita a rutina umožňuje poskytnúť bezpečné prostredie pre ciele intervencie. Školský psychológ, výchovný poradca, učitelia a ďalší odborníci, ktorí sú k dispozícii na dennej báze a môžu poskytnúť pomoc, ktorá sa vyhne stigme, ale aj ďalším výdavkom spojeným s vyhľadávaním súkromných špecialistov mimo školy. V prípade že je takýchto žiakov na škole viac školský psychológ im môže poskytnúť aj skupinové intervencie.

4 Úloha školského psychológa

Medzi jednu z významných činností školského psychológa patrí okrem iného aj intervenčná činnosť. Podľa nás pri odbornej psychologicko-terapeutickej intervencii ide o efektívne využitie postupov zameraných na odstránenie nežiadúcich javov a poskytnutie primárnej, resp. i sekundárnej prevencie jedincovi, ktorý sa nachádza v náročnej životnej situácii. Školský psychológ môže poskytnúť neoceniteľnú pomoc- či už prostredníctvom priameho poradenstva určeného deťom, alebo aj nepriamo, poskytnutím služieb školským pracovníkom, učiteľom a rodičom. Pritom rozvod by nemal chápať len ako ojedinelý problém s negatívnymi dôsledkami, ale radšej by sa mal zamerať na zmeny spôsobené rozvodom (t.j. neúplná rodina, zmena v rutine a životnom štýle, vzorce stretávania sa rodičov či prarodičov s deťmi) a skúmať ich pozitívne, negatívne alebo neutrálne účinky na deti.

Intervencia ako významná činnosť školského psychológa sa môže uplatniť najmä vtedy, ak sa nejaký jav, či problém vyskytol a treba ho riešiť, alebo je vhodné rozvíjať určitý potenciál osobnosti, ktorý môže byť z hľadiska perspektívy rozvoja jednotlivca a jeho duševného zdravia najlepší. Po počiatočnej diagnostickej činnosti i v priebehu nej, keď získa dostatočný počet údajov, si školský psychológ plánuje intervenčné postupy, implementuje rozhodnutia, realizuje intervenciu a napokon realizuje aj zhodnotenie efektívnosti použitých postupov.

Intervenciu zameranú na žiaka možno podľa Sandovala (2013) klasifikovať do troch skupín:

- intervencie zamerané na ovplyvňovanie a zmenu spôsobu, akým sa žiak v škole správa alebo ako sa učí,
- intervencie orientované na zmenu seba-percepcie a seba-porozumenia,
- intervencie zamerané na modifikovanie prostredia alebo systému, v ktorom dieťa funguje, pričom systémom môže byť škola, trieda, výchovno-vzdelávací proces alebo rodina dieťaťa.

Práve v tomto treťom type intervencie môže byť školský psychológ veľmi užitočný - v pomoci žiakovi vyrovnávať sa s konfliktnými situáciami v dezintegrovanom rodinnom prostredí. Tam v spolupráci s ďalšími pracovníkmi školy môže vo svojej praxi využiť rôzne prístupy, postupy a intervenčné stratégie. Tieto intervencie môžu pochopiteľne závisieť od typu a stupňa školy, na ktorej pôsobí, od kompetencií, skúseností, veku, pracovného štýlu a pod. Podľa Sandovala (2013), v školách sa najčastejšie používajú intervenčné programy na rozvíjanie empatie, asertivity, prosociálnosti, tolerancie, programy vedúce k rozvíjaniu komunikatívnych zručností, seba-presadenia, sebarozvoja, sebahodnotenia a pod. Programy si môže zostaviť buď školský psychológ, v závislosti od individuálnych osobitostí žiakov, alebo pracuje s programami, ktoré zostavili niektorí renomovaní autori. Rhodes a Tracy (1974) uvádzajú päť základných modelov intervencií v škole, ku ktorým E. Gajdošová (1998) pridáva šiesty, tzv. humanistický model. Kľúčovou stratégiou humanistického modelu je analýza problémov v učení a v správaní, ktoré vznikli na základe narušenia školskej klímy a interpersonálnych vzťahov v škole, hlavne vzťahov učiteľ - žiak, a tiež tým, že sa v škole často len veľmi málo uplatňujú humanistické princípy. Podobne ako v škole, aj doma sa následkom porozvodových problémov medzi rodičmi výrazne naruša rodinná klíma, čo hlboko otriasa pocitom istoty a bezpečia žiaka, podpisuje sa na zhoršení jeho kognitívnych funkcií, sociálnymi a emocionálnymi väzbami. V súvislosti s individuálnymi problémami žiaka, ktoré vznikli ako následok dezintegrovaného rodinného prostredia je podľa nás najvhodnejší humanistický model, kde školský psychológ môže pôsobiť ako mediátor vzťahov medzi rodičmi a učiteľmi v škole.

5 Spolupráca školského psychológa s vedením školy

Drake (1981) identifikoval 10 hlavných oblastí, kde môže vedenie školy narážať na problémy, bez ohľadu na to, či ide o dieťa z intaktnej alebo rozvodovej rodiny. Sú to:

- ♦ právo dieťaťa na návštevu školy bez ohľadu na bydlisko;
- ♦ prístup rodičov k záznamom dieťaťa;

- ♦ uvoľnenie dieťaťa zo školy;
- ♦ návštevy rodičov v škole;
- ♦ zdravotné poistenie;
- ♦ spoluúčasť
- ♦ finančná zodpovednosť;
- ♦ priezvisko dieťaťa;
- ♦ dôvernosť záznamov;
- ♦ a postoj rodičov ku škole.

Školský psychológ môže tieto oblasti a ďalšie konkrétne otázky konzultovať s riaditeľmi a pomáhať im pochopiť právne implikácie rozvodu rodiny voči škole. Nielen vedenie školy, ale aj ostatní pedagógovia by mali dostať od psychológa kvalifikovanú radu, ako komunikovať so žiakmi a ich rodičmi v ťažkej životnej situácii, akou je rozvod. Mal by im pomôcť vecne argumentovať v konfliktnej situácii, ktorá nastáva pri komunikácii s rozvedenými rodičmi, ktorí sa často domáhajú svojich práv nekorektnou cestou. Najmä v poslednom čase sa nielen vo svete, ale aj u nás, značne rozšírili únosy detí z rodín, kde sa rodičia nevedia dohodnúť o podmienkach zabezpečenia striedavej starostlivosti o svoje deti. Únosy detí sa odohrávajú veľmi často práve v školskom prostredí. Preto školy by mali zaistiť prísnejší dozor, ktorý zamedzí únosu dieťaťa jedným z jeho rodičov. V záujme toho by bolo vhodné, aby školy zaviedli určité pevné pravidlá:

1. Školy by mali žiadať od rodičov včasnú informáciu o tom, že dieťa im je zverené do starostlivosti a výchovy;
2. Rodičia by mali preukázať právne dokumenty o výhradnom zverení dieťaťa do ich starostlivosti a výchovy, ak je tomu naozaj tak;
3. Vedenie školy má zaistiť, aby všetci učitelia mali informácie o týchto rozhodnutiach;
4. Školy by mali mať k dispozícii osobitný zoznam detí a ich rozvedených rodičov, ktorých deti navštevujú školu, alebo školské zariadenie.

6 Spolupráca školského psychológa s učiteľmi

Školský psychológ môže pomôcť učiteľom a celému školskému personálu poskytovaním informácií o účinkoch rozvodu na dieťa a jeho správanie sa v triede. Mal by tiež pomáhať senzitivovať učiteľov voči tranzitnému obdobiu ktoré dieťa prežíva a dôsledkami z toho plynúcimi. Niekedy potrebujú učitelia upozorniť aj na to, aký výber slov si volia, alebo ako by mali prispôbiť učebné osnovy a rôzne didaktické materiály, ktoré by zohľadnili rozličné typy rodín (neúplná, rekonštruovaná, rodina s homosexuálnymi rodičmi a pod.)

7 Spolupráca školského psychológa s rodičmi

Školský psychológovia môžu upozorniť rodičov na špeciálne potreby svojich detí počas tranzitnej doby, kedy sa rozvádzajú a otázky zverenia detí do výhradnej starostlivosti, prípadne možnosť využitia striedavej osobnej starostlivosti ešte nie sú súdne doriešené.

Štúdia Hammonda (1979) žiakov v 3.- 6. ročníku základnej školy preukázala že až 74 percent detí, z 82 , ktoré boli odlúčené od rodičov boli presvedčené, že školský psychológ by im mohol pomôcť tak, že sa porozpráva s rodičmi. Školský psychológ môže tiež pomôcť rodičom informáciami vo vyhľadani podporenej skupiny vo svojom okolí, prípadne odporúčaním vzdelávacích materiálov, ktoré sa zaoberajú otázkami rodín po rozvode a usmernením ako sa správať k deťom v rozvodovej a porozvodovej situácii.

8 Práca školského psychológa s deťmi

Intervenčné stratégie u detí závisia od individuálnych potrieb dieťaťa. Kieffer (1982) upozorňuje na adaptáciu testu od Kellyho a Wallersteina (1977). Týmto testom sa posudzujú účinky rozvodu na dieťa, ale aj jeho výkon v jednotlivých štádiách trvania rozvodového procesu. Súčasťou diagnostiky je aj rozhovor s dieťaťom o priamom prežívaní rozvodového procesu v rodine a posúdenie existujúcich podporných systémov pomáhajúcich dieťaťu. V tejto súvislosti si môžeme položiť aj otázku, čo účinkuje lepšie: individuálne, či skupinové poradenstvo? Hoci existuje málo výskumov o testovaní účinnosti individuálneho poradenstva deťom v rodine počas rozvodu a potom, klinickí psychológovia uvádzajú, že najúčinnejšia zmena v správaní dieťaťa nastane pod vplyvom individuálneho poradenstva (Ehly & Dustin, 1989, Holmes, & Kivlighan, 2000). Individuálne poradenstvo sa odporúča najmä deťom s dlhodobou neproduktívnym zvládacím mechanizmom a deťom, ktoré sa ťažko adjustujú do skupiny svojich rovesníkov a nedokážu s nimi spolupracovať. Na druhej strane iní autori zistili, že aj skupinové intervencie, vedené psychológmi na základných školách so špecifickými stratégiami, ktoré zohľadnili potreby detí, boli výnimočne úspešné (Robson, 1982). Podľa Hammonda (1979), skupinové intervencie v otázkach rozvodu sú pre školských psychológov zvlášť úspešné, nakoľko sú časovo a ekonomicky efektívne a

majú aj ďalšie benefity.

Podľa Cantrella (1986) a Pedro -Carrolovej (2005), skupinový typ intervencie umožňuje deťom zaoberať sa autentickými vyjadreniami detí, ktoré majú tiež podobné problémy a trápia sa dôsledkami rozvodu svojich rodičov. Vtedy necítia nálepkovanie, navzájom chápu svoje pocity, uvedomujú si, že aj iné deti majú podobné pocity a skúsenosti, lepšie chápu rozvodový process, učia sa zvládacím stratégiám a nadobúdajú lepšiu mienku o sebe a svojich rodičoch.

Existuje niekoľko typov skupinového poradenstva, ktoré môže pomôcť deťom z rozvodových rodín:

1. Situačné /tranzitné skupiny- ponúkajú emočnú podporu katarziu a informácie o strese, vzájomných pocitoch a podobných skúsenostiach.
2. Štruktúrované skupiny -môžu deti naučiť ako si poradiť s krízovými situáciami pomocou skupinových diskusií, hrania rolí a využitia rôznych výtvarných techník -kreslenia, maľovania, koláží a podobne.
3. Jednodňové workshopy -pre deti a mládež vo veku 10 až 17rokov môžu využiť cvičenia na doplňovanie viet, asertívny tréning, pozerať spolu filmy o rozvode a pomáhať členom skupiny objavovať hodnoty a prognózy o manželstve a rozvode, naučiť sa zvládnuť svoje pocity a chápať pocity svojich rodičov a vypracovávať si komunikačné zručosti na zvládnutie náročných situácií.

Reakcie detí na rozvod nie sú rovnaké; niektoré deti z rozvedených rodín sa na prvý pohľad nelíšia od detí z intaktných rodín, kým iné vykazujú vážne emocionálne problémy, problémy v správaní, alebo problémy s prospechom.

9 Záver

Školský psychológ môže a má okrem iných úloh na škole poskytnúť aj účinnú podporu deťom a rozvodovým rodinám. Súhlasíme s Freemanom a Couchmanom (1985), že psychológovia, poradcovia a učitelia, pracujúci s deťmi z rozvodových rodín môžu byť užitoční, najmä ak:

- Poskytnú študentom príležitosť hovoriť o svojich pocitoch
- Umožnia deťom zostať v súkromí, ak to potrebujú
- Odporúčajú a podporia využívanie vekuprimeraných materiálov
- Poskytnú stabilné prostredie
- Podporia konzistentné očakávania a rutinné aktivity
- Zaangažujú sa do podpornej komunikácie
- Informujú rodičov o pokrokoch dieťaťa alebo o jeho ťažkostiach
- Usmernia rodičov aby boli priami, čestní, podporujúci a solídni k svojim deťom
- Usmernia rodičov aby boli opatrní v používaní špecifického jazyka v kontakte s deťmi. (Nesprávne zvolené slová môžu byť pre ne často zraňujúce)
- Ak budú aktivity plánované pre oboch rodičov a nie špecificky zamerané iba pre matky, alebo iba pre otcov.

Zoznam bibliografických odkazov

- Cantrell, R.G. (1986). Adjustment to Divorce: Three Components to Assist Children. *Elementary School Guidance and Counseling* 20(3) (1986): 163-173.
- Drake, E.A. (1981). Helping Children Cope with Divorce: The Role of the School. In: Stuart, I.R and Abt, L.E. (Eds.): *Children of Separation and Divorce: Management and Treatment*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Ehly, S. & Dustin, R. (1989). Individual and Group Counseling in Schools. New York, Guilford Press, ISBN: 0-89862-355-3
- Freeman, R. and Couchman, B. (1985). Coping with Family Change: A Model for Therapeutic Group Counseling with Children and Adolescents. *School Guidance Worker* 40(5) (1985): 44-50.
- Gajdošová, E. (1998). *Školský psychológ a jeho vstup do humanizácie našich škôl*. Bratislava: Príroda, 1998. 189s.
- Hammond, J.M. (1979). Children of Divorce: Implications for Counselors. *The School Counselor*. 27(1) (1979): 7-13.
- Holmes, E. & Kivlighan, Jr. (2000). *Comparison of Therapeutic Factors in Group and Individual Treatment Processes*. *Journal of Counseling Psychology*, 4, 478-484
- Kopčanová, D. (2014). Význam multiprofesionálnej intervencie rodinám ohrozeným sociálnou patológiou, In: Kubík, F. -Kutarňa, J. (Eds.) : *Rodina – výzva pre sociálnu politiku a pomáhajúce profesie*. Žilina, Ústav sv. J. Bosca - Saleziánum a VŠZaSP sv.Alžbety, CDrom
- Kelly, J.B. and Wallerstein, J.S. (1977). Brief Interventions with Children in Divorcing Families. *American Journal of Orthopsychiatry* 47 (1977): 23-39.

- Kieffer, D. (1982). Children Coping with Divorce: School Psychological Management and Treatment. In Grimes, J.,(Ed) *Psychological Approaches to Problems of Children and Adolescents*. Des Moines, IA: Iowa State Department of Public Instruction, 1982. (ED 232 082)
- Matějček, Z. (2003). Co děti nejvíc potřebují. Portál 2003. 3. vydanie. ISBN: 978-80-7367-272-0
- Matějček, Z.-Dytrych, Z. (1994). Děti, rodina a stres. 1. vyd. Praha : Galén, 214 s. ISBN 80-85824-06-X.
- McIntosh, J.(2011). Special Considerations for Infants and Toddlers in Separation/Divorce: Developmental Issues in the Family Law Context. *Encyclopedia on Early Childhood Development*. Dostupné na: <http://www.child-encyclopedia.com/>
- Pedro-Carroll, J.(2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: The role of evidence-based programs for children. *Family Court Review* 43: 52-64.
- Pedro-Carroll, J.(2010) Putting children first: Proven parenting strategies for helping children thrive through divorce. New York: Avery/Penguin.
- Pedro-Carroll, J. (2011). How Parents Can Help Children Cope With Separation Divorce. *Encyclopedia on Early Childhood Development*. Dostupné na: <http://www.child-encyclopedia.com/>
- Robson, B.A. (1982).A Developmental Approach to the Treatment of Divorcing Parents. In Messinger.,L. (Ed). *Therapy with Remarriage Families*, Rockville, MD: Aspen Systems
- Rhodes, W.C.& Tracy, M.L. (1974). A study of child variance. Vol.4 .The future. Ann Arbor. University of Michigan Press.
- Sandoval,J. (2013). Crises Counselling, Intervention and Prevention in the Schools. New York, Routledge. 3rd Edition Tailor ans Francis Group. ISBN: 978-0415-80770-8
- Správa o zdravotnom stave obyvateľstva SR za roky 2012- 2014. 2015. Dostupné na: www.rokovanie.sk.
- Šprocha, B. – Vaňo, B. (Eds.). (2015). Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014, Infostat – Inštitút informatiky a štatistiky ., ISBN 978 -80-89398-27-0, s. 25
- Wallerstein, J.S., and Kelly, J.B. (1980). Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce. New York: Basic Books.
- Wallerstein J. (2008) The impact of divorce on infants and very young children. In: Heath MM, Benson JB, eds. *Encyclopedia of infant and child development*. Vol 1. Elsevier Inc; 2008:412-421.